

Vlaanderen
is erfgoed

Afwegingskader

De erfgoedwaarden van funerair erfgoed

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

De erfgoedwaarden van funerair erfgoed

REEKS

Afwegingskaders agentschap Onroerend Erfgoed nr. 10

AUTEUR

Joeri Mertens

JAAR VAN UITGAVE

2021

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

LEDEN KLANKBORDGROEP

Marc De Bie, Veerle De Houwer, Koen Himpe, Leen Meganck,
Marnix Pieters, Marijn Van Gils

OMSLAGILLUSTRATIE

Rouwkrans. Begraafplaats Oud Kerkhof Torhout
Copyright Onroerend Erfgoed

FOTO'S EN ILLUSTRATIES

copyright Onroerend Erfgoed, fotograaf: Joeri Mertens

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroerenderfgoed.be

www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding
4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van
de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 2565-697X

D/2021/3241/188

//

AFWEGINGSKADER

De erfgoedwaarden van funerair erfgoed

JOERI MERTENS

////////////////////

INHOUD

INLEIDING	7
1 INFORMATIEF KADER.	10
2 ERFGOEDWAARDEN EN SELECTIECRITERIA BIJ BESCHERMING	14
2.1 KERKHOVEN	14
2.1.1 WAT IS EEN KERKHOF?	14
2.1.2 HISTORISCH OVERZICHT	14
2.1.3 WAARDEN EN CRITERIA TOEGELICHT	18
2.2 BUITENBEGRAAFPLAATSEN	26
2.2.1 WAT IS EEN BUITENBEGRAAFPLAATS?	26
2.2.2 HISTORISCH OVERZICHT	26
2.2.3 WAARDEN EN CRITERIA TOEGELICHT	30
2.3 GRAFTEKENS	38
2.3.1 WAT IS EEN GRAFTEKEN?	38
2.3.2 HISTORISCH OVERZICHT	38
2.3.3 WAARDEN EN CRITERIA TOEGELICHT	42
3 BIBLIOGRAFIE	49

////////////////////

INLEIDING

Vlaanderen is rijk aan funerair erfgoed, van de archeologische pre-christelijke resten over de religieuze tradities op het kerkhof tot de burgerlijke buitenbegraafplaatsen. Ze getuigen van de alledaagse, intieme maar soms ook de afstandelijke omgang van de Vlaming met de dood. Dat erfgoed verdient om bewaard te worden voor de toekomst. Een bescherming door de Vlaamse overheid is daarvoor één van de mogelijkheden.

Een bescherming door de Vlaamse overheid is gebaseerd op erfgoedwaarden en selectiecriteria. In deze brochure lichten we die waarden en criteria toe met betrekking tot de drie types van funerair erfgoed: kerkhoven, buitenbegraafplaatsen en individuele graftekens.

Het document bestaat uit twee hoofdstukken:

- Het eerste hoofdstuk is een algemeen informatief kader over het *proces beschermen*.
- Het tweede hoofdstuk licht de *erfgoedwaarden* en de *selectiecriteria* toe. Per funerair erfgoedtype vind je:
  - Een korte historische schets.
  - De erfgoedwaarden die leiden tot een bescherming.
  - De selectiecriteria die gehanteerd worden.

Deze publicatie gaat niet in op individuele begraafplaatsen, hun geschiedenis, hun waarden of beheerdoelstellingen. Die informatie vind je in het beschermingsdossier.

Zoek je meer informatie over funerair erfgoed? Ga dan zeker eens kijken in de publicatie [*Sterven in stijl, Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen*](#) (2020) door dezelfde auteur.

Joeri Mertens
zomer 2021

////////////////////

Diksmuide (Wadslo), kerkhof, beschermd als monument in 2016

Informatief kader

1 INFORMATIEF KADER.

Wat is het juridisch kader voor bescherming?

Beschermen gebeurt op basis van het [Onroerenderfgoeddecreet](#) (12 juli 2013, hoofdstuk 6) en het [Onroerenderfgoedbesluit](#) (16 mei 2014, hoofdstuk 6). Daarin worden zowel de procedure als de beschermingswaarden bepaald.

De erfgoedwaarden en selectiecriteria worden verduidelijkt in een reeks ministeriele besluiten uit 2015 tot vaststelling van de inventarismethodologie. Er bestaat een methodologie voor:

- Bouwkundig erfgoed.
- Historische tuinen en parken.
- Houtige beplantingen met erfgoedwaarde.
- Archeologische zones.

Welke beschermingsstatuut wordt gebruikt?

- Het **monumentstatuut** wordt gebruikt voor die funerair erfgoeditems waar de erfgoedwaarde ligt in het gezamenlijk voorkomen van waardevolle bovengrondse en eventueel ondergrondse erfgoedelementen en erfgoedkenmerken. Die erfgoedelementen en -kenmerken kunnen van architecturale, plantaardige, landschappelijke of archeologische aard zijn.
  - Individuele graftekens of andere individuele funeraire constructies (bijvoorbeeld calvaries, lijkhuisen, enzovoort) worden steeds als monument beschermd als hun context geen erfgoedwaarde heeft.
  - Een kerk-met-kerkhof wordt steeds in zijn geheel als monument beschermd. De historische eenheid tussen beide is bijzonder sterk en wordt zeldzaam. Een kerkhof wordt niet zonder de kerk beschermd.
  - Een buitenbegraafplaats wordt steeds in zijn geheel als monument beschermd. Het is immers een doelbewuste, door de mens vormgegeven begraafplaats die bestaat uit een combinatie van (tuin- en landschaps)architecturale elementen, graftekens en architecturale constructies.
- Het statuut **stads- of dorpsgezicht** wordt toegepast indien de begraafplaats een onderdeel is van een ruimer waardevol erfgoed geheel, maar op zichzelf minder kwaliteitsvol is. Meestal gaat het om een kerkhof dat onderdeel uitmaakt van een volledige dorpskern. De waarde van het kerkhof in relatie tot de bebouwde omgeving primeert.
- Het **archeologisch statuut** wordt gebruikt indien de erfgoedwaarde exclusief in het ondergronds aanwezige archeologisch patrimonium ligt.
- Het statuut **cultuurhistorisch landschap** wordt gekozen indien de erfgoedwaarde van het ruimere landschap waarin de begraafplaats ligt primeert op de erfgoedwaarden van de begraafplaats zelf.

Hoe verloopt de beschermingsprocedure?

Een beschermingsprocedure bestaat uit drie fases:

- De onderzoeks- en adviesfase.
- De voorlopige bescherming.
- De definitieve bescherming.

Al het onroerend goed dat voor bescherming overwogen wordt, wordt door het agentschap Onroerend Erfgoed onderzocht. Archiefstukken worden verzameld, bibliotheken geraadpleegd en een plaatsbezoek is noodzakelijk. De verzamelde kennis over het erfgoedelement wordt in een [onderzoeksverslag](#) neergeschreven. Op basis van die gegevens wordt een waardering opgemaakt. Dit afwegingskader is daarvoor de toetssteen. Eens het dossier afgewerkt, wordt [advies](#) gevraagd aan verschillende overheden en aan de zakelijkrechthouder. Indien de concessiehouder bekend is, wordt ook die om zijn mening gevraagd.

Op basis van het dossier en de adviezen beslist de bevoegde minister of hij de procedure tot **voorlopige bescherming** opstart. De procedure loopt maximaal 9 maanden. In die periode wordt een openbaar onderzoek gehouden.

Na het openbaar onderzoek beslist de minister over de definitieve bescherming van het object.

Meer informatie over de procedure en de gevolgen van een bescherming vind je op de [website van Onroerend Erfgoed](#).

Heb ik als eigenaar of concessiehouder inspraak?

Als **eigenaar** van de begraafplaats ben je meestal reeds informeel gecontacteerd in de onderzoeksfase. De begraafplaats wordt door een erfgoedonderzoeker bezocht, het gemeentearchief wordt geraadpleegd en vaak is er ook een overleg met de eigenaar. Tijdens de adviesfase wordt de eigenaar van de begraafplaats ook formeel om advies gevraagd.

De **concessiehouder** is volgens het onroerenderfgoeddecreet een gebruiker. Je gegevens worden zo goed mogelijk opgespoord en je wordt gecontacteerd tijdens de onderzoeks- en adviesfase. Dat is echter niet steeds mogelijk omdat concessiegegevens soms ontbreken of verouderd zijn. Na de voorlopige bescherming wordt je als gebruiker door de gemeente op de hoogte gebracht van de voorlopige bescherming en de mogelijkheden tot inspraak. Ook hier geldt dat de concessiegegevens soms ontbreken of verouderd zijn.

Na de voorlopige bescherming wordt een **openbaar onderzoek** georganiseerd. Tijdens het openbaar onderzoek kan iedereen, ook de eigenaar en de concessiehouder, een reactie, bezwaar of steun voor het voorstel indienen.

Het openbaar onderzoek wordt ter kennis gegeven door een aankondiging bij de begraafplaats, op de website van de gemeente en op de website van het agentschap Onroerend Erfgoed. Bij de bescherming van een individueel grafteken wordt ook bij het grafteken een aankondiging geplaatst.

Wanneer is een begraafplaats beschermenswaardig?

Onder begraafplaatsen begrijpen we zowel kerkhoven als buitenbegraafplaatsen. Onroerend Erfgoed vergelijkt begraafplaatsen onderling met elkaar. Enkel de sites met de hoogste erfgoedwaarde worden beschermd door de Vlaamse overheid. Dat kan bijvoorbeeld gaan om een schoolvoorbeeld van een type, een vroeg voorbeeld van een ontwikkeling of een sprekend voorbeeld uit het oeuvre van een architect of tuinontwerper.

Voor een begraafplaats wordt steeds gekeken naar de totaliteit van de site. Zijn alle kenmerken nog aanwezig zodat we een site meteen herkennen als een begraafplaats? Enkel een site waar een geheel aan kwalitatieve erfgoedelementen bewaard is, wordt geselecteerd voor bescherming. Onder andere volgende vragen worden afgewogen:

- Sluit een kerkhof aan bij een kerk met erfgoedwaarde? Beiden vormen een historische **eenheid**. We beschermen vandaag geen kerkhof zonder de kerk of omgekeerd.
- Blevens **structureerende elementen** als een ommuring, omgrachting of omheining, de historische paden- en perkstructuur, poort(gebouw), lijkhuisje, woning voor de grafdelver enzovoort bewaard?
- Is de **beplanting** eigen aan de ontstaansperiode van de begraafplaats? Of toont ze een waardevolle fase uit haar geschiedenis of net de evolutie doorheen de tijd? Is de beplanting typisch voor een kerkhof, een buitenbegraafplaats of meer specifiek een parkbegraafplaats?
- **Graftekens** zijn bepalende erfgoedelementen op begraafplaatsen. Toont het geheel aan graftekens:
  - Een overzicht van de graftypes en hun vormgeving doorheen de tijd?
  - Alle sociale lagen van de bevolking?
  - Eén kenmerkende tijdsperiode? De concentratie van erfgoedelementen kan zo uniek zijn dat een bescherming verantwoord is.
  - Eén specifieke bevolkingsgroep? Het unieke karakter van de vaak uniforme graftekens op een begraafplaats of grafperceel kan een bescherming verantwoorden.

Wanneer is een individueel grafteken beschermenswaardig?

Voor de bescherming van individuele graftekens worden enkel de uitzonderlijke en meest sprekende exemplaren geselecteerd. Er zijn verschillende overwegingen die leiden tot een bescherming van een individueel grafteken, zoals:

- Het is een **leutelstuk** in het oeuvre van een kunstenaar of grafmaker.
- De overledene is een historisch relevante **persoon** voor Vlaanderen.
- Het grafteken herinnert aan een historisch feit.
- Het grafteken is een **uitzonderlijke** realisatie op het vlak van stijl, vormgeving, grootte, materiaalgebruik.
- Het grafteken is een uitzonderlijk goed bewaard **voorbeeld** van een type, oeuvre, periode, enzovoort.

Erfgoedwaarden en selectiecriteria

BESCHERMING

In dit hoofdstuk lichten we de erfgoedwaarden en selectiecriteria toe. Het hoofdstuk is opgedeeld in drie delen: kerkhoven, buitenbegraafplaatsen en ten slotte graftekens. Steeds geven we een kort historisch overzicht, gevolgd door de erfgoedwaarden en de selectiecriteria. Er zijn nuanceverschillen tussen de drie erfgoedtypes. Je kan dus meteen naar het erfgoedtype doorbladeren waarover je informatie zoekt.

2.1 KERKHOVEN

2.1.1 Wat is een kerkhof?

Met *kerkhof* bedoelen we de plek rond de kerk waar begraven wordt.

2.1.2 Historisch overzicht

De 5de tot de 16de eeuw.

De Kerk ijverde sinds de christianisatie voor de begraafing. In wat we nu Vlaanderen noemen bleven de funeraire heidense tradities (crematie én begraafing) populair tot in de 7de eeuw. In 785 verbood Karel de Grote de crematie in heel zijn rijk, begraven werd de norm.

Vanaf de 3de eeuw ontstond binnen het christendom de gewoonte om de eucharistie op het graf van een heilige te vieren. De heiligen kregen onder de vorm van relikwieën een plek in de kerk. Gelovigen wilden vervolgens zo dicht mogelijk bij de heilige begraven worden. Zo meende men onder diens bescherming te staan. Rondom de kerken ontstonden daarom kerkhoven waar *ad sanctos*, nabij de heilige werd begraven. De rijke werd vermoedelijk zo dicht mogelijk bij het koor begraven, de allerarmsten kregen een graf aan de rand van het kerkhof.

Tegen de 11de eeuw ontstond een typisch stedenbouwkundig nederzettingspatroon in het huidige Vlaanderen: de kerk als centrum van de religieuze gemeenschap, eromheen een kerkhof en daar rond de burgerlijke gemeenschap. Atheïsten, ongedoopten, andersgelovigen en pestlijders werden de gewijde grond ontzegd. Ze werden nog buiten de gemeenschap begraven op *heydenen kerkhoven* of op het ongewijde deel van het kerkhof.

Een houten hoofdplank, stok of kruis markeerde wellicht het graf. Ze vergingen vrij snel waardoor het graf anoniem werd. Als er al stenen graftekens bestonden, bleven die vandaag niet in situ bewaard.

In de 12de-13de eeuw veroorzaakte het uitblijven van de verrijzenis van Christus en het Laatste Oordeel een theologisch probleem: waar verbleven de zielen in de lange periode tussen het overlijden en de te verwachten verrijzenis? Het vagevuur bracht de oplossing. Daar werden de zielen waar nog redding voor mogelijk was gelouterd. Die zielen konden gered worden dankzij de gebeden van de levenden. Er was bijgevolg nood aan een langdurige herinnering. Dat kon via een individuele grafplaat maar ook schenkingen of stichtingen aan religieuze instellingen waren een mogelijkheid. Aan elke schenking of stichting was immers de voorwaarde van gebed voor de ziel van de schenker of stichter verbonden.

Voor de anonieme doden die geen grafsteen hadden, was er nood aan een collectieve herdenking. Op Allerzielen (2 november) werd voortaan voor alle overledenen gebeden. Op het kerkhof verscheen daarom in de late middeleeuwen de calvarie als verwijzing naar al die anonieme doden.

Het kerkhof was een gemeenschapsruimte. Religieuze processies gingen er door en de parochianen ontmoetten er elkaar voor en na de kerkdienst. Het was meer een plaats voor de levenden dan voor de doden. Aangezien het, zeker in stedelijke gebieden, één van de schaarse open ruimten was, gingen er ook jaarmarkten, vieringen of zittingen van de gemeenteraad en andere publieke gebeurtenissen door. Predikanten en toneelgezelschappen vonden er een open ruimte voor hun boodschap of spel. Met een beetje geluk prevelde de gebruiker een schietgebedje voor de zielen van de overledenen.

Tot slot was het kerkhof een opbrengstplek voor de pastoor, de kerk of een klooster. Soms werden fruitbomen en andere nutsbomen aangeplant. Het fruit kwam dan toe aan de eigenaar van het kerkhof. Het werd verkocht net als het snoeihout en kaphout. Uitzonderlijk werd er ook vee gehouden op het kerkhof.

De 17de en 18de eeuw

In de 17de-eeuw werden zonde, dood en de nood aan boete via dramatische preken vanop de kansel door de Kerk benadrukt. Het gedecoreerde grafteken kreeg meer dan ooit aandacht. Het moest de nabestaanden overtuigen om voor de boetende ziel te bidden. Op het kerkhof verschenen nu graftekens voor een financiële elite die niet in de kerk terecht kon¹. Naar materiaalgebruik, stijl en concept volgden de graftekens de voorbeelden zoals ze in de kerken werden toegepast. De 17de-eeuwse graftekens op kerkhoven behoren vandaag in Vlaanderen tot de oudste bewaarde graftekens in openlucht.

De 18de eeuw was getuige van een stille maar gestage omwenteling. Omstreeks 1760 werd in de saloncultuur van de verlichting de dood een persoonlijk, privaat en profaan onderwerp. In het stervensuur van de verlichtingsmens ging het dagelijks leven zo goed mogelijk verder. Het beeld van de vereniging met God en de geliefden werd sterker dan de angst voor de hel. Na de dood kwam de pijn van het afscheid op de voorgrond.

In de 17de en 18de eeuw kwamen er daarnaast reacties tegen het begraven in kerken. Vanuit medische en filosofische hoek werd de bekommernis om een gezonde leefomgeving belangrijk. Doden werden geassocieerd met geurhinder, verval en besmetting. Begraven te midden de levenden werd niet langer aanvaard.

De Oostenrijkse keizers probeerden daarom de begrafenis te regelen:

- Maria-Theresia verbood in 1751 het begraven in de kerk.
- Jozef II vaardigde het invloedrijke *Edict van den Keyser aengaende de begraeffennissen* (26 juni 1784) uit. Het edict verbood het begraven in kerken, kapellen, bidplaatsen en andere overdekte gebouwen. Er mocht evenmin begraven worden op kerkhoven in de *steden, vlekken en borghten*. Het edict leidde rechtstreeks tot het ontstaan van buitenbegraafplaatsen.

---

¹ Sinds de 15de eeuw was het kerkgraf een ingeburgerd feit.

Tijdens de Franse periode (1794-1815) was *Le décret du 23 prairial an XII relatif au lieu d'inhumation* (12 juni 1804) ook in de Zuidelijke Nederlanden van toepassing. Het principe dat er niet binnen de stads- of dorpskernen mocht begraven worden, werd bevestigd. Over de terminologie *steden*, *vlecken en borghten* bestond onduidelijkheid. De Nederlandse koning Willem I (regeerde van 1815 tot 1830) legde de grens in 1829 vast op 1.000 inwoners. Kleinere dorpen of gehuchten mochten op hun kerkhof blijven begraven. Dat verklaart waarom het kerkhof in kleine deelgemeenten tot vandaag bleef bestaan.

Bij nieuwe kerkstichtingen in de 19de eeuw werd een kerkhof vaak aangelegd achter de kerk op voldoende afstand van de bewoning. Zowel het historische kerkhof rond de kerk als het kerkhof achter de kerk werden nu ingericht zoals de nieuwe burgerlijke buitenbegraafplaatsen: met strakke paden, grafperken en sierplanten. Elitegraven en eeuwigdurende concessies lagen op de meest prestigieuze plaatsen: tegen de kerk, langs de ommuring en langs de paden. Tijdelijke concessies lagen achterin.

Jozef II voorzag in 1784 dat een grafteken op het kerkhof mocht worden opgericht, echter zonder gronden in beslag te nemen. Graftekens of memorieplaten werden daarom noodgedwongen tegen de kerk- en kerkhofmuren opgehangen. Vermoedelijk lag daarin de oorsprong om de dorpselite langs de kerkhofmuur of tegen de kerk te begraven.

De sterker wordende burgerlijke cultuur gaf voeding aan het streven naar persoonlijke grandeur. Dat resulteerde in een grote rijkdom aan funeraire symbolen en stijlen. Graftekens duiden wie de overledenen waren tijdens het leven, wat ze betekenden voor hun nabestaanden, maar ook wie ze op sociaal en cultureel vlak waren. Het grafteken werd een middel tot herinnering, herdenking en lering voor de levenden. De grafmonumenten waren weldoordachte ontwerpen en verwezen naar beroep, rang en status van de overledene.

De opkomst van de crematie leidde vanaf de jaren 1930 op vele kerkhoven tot de inrichting van strooiweiden, urnenvelden en columbaria.

Riemst (Genoelselderen), kerkhof, beschermd als dorpsgezicht in 1995

2.1.3 Waarden en criteria toegelicht

De reden om een kerkhof te beschermen wordt in de **erfgoedwaarden** gemotiveerd.

De selectie van het erfgoedobject wordt via **criteria** bepaald: Waarom beschermen we precies dit kerkhof? Waarom is dit kerkhof meer waardevol voor Vlaanderen dan andere voorbeelden?

Er zijn dertien potentiële erfgoedwaarden. Om de leesbaarheid van dit document te vergroten worden hier enkel de waarden en criteria behandeld die regelmatig toegepast worden bij het beschermen van kerkhoven. Een volledig overzicht, ook van de minder gebruikelijke erfgoedwaarden en selectiecriteria vind je in de publicatie [Mertens J. 2020: *Sterven in stijl, Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen*](#) (p. 93-98)

2.1.3.1 Erfgoedwaarden²

Archeologische waarde

“Een onroerend goed heeft archeologische waarde als het betekenisvol kan bijdragen tot de reconstructie van de bestaansgeschiedenis van de mensheid en haar relatie tot de omgeving door de daar aanwezige overblijfselen, voorwerpen of sporen van de mens en zijn omgeving te behouden of ze met archeologische en natuurwetenschappelijke methoden te onderzoeken”.

De archeologische waarde wordt als volgt ingevuld:

- De graven op het kerkhof en hun inhoud getuigen van het vroegere menselijk bestaan, van het einde daarvan en van de behandeling van het lichaam na de dood. Het bestuderen daarvan door middel van opgravingen en niet-invasieve methoden van onderzoek behoort tot de archeologie.
- Een kerkhof heeft een archeologische waarde wanneer het bijvoorbeeld ondergrondse sporen van gebruik en bewoning, bouwsporen van een ouder kerkgebouw of graven bevat.
- Een kerkhof heeft een archeologische waarde als bron voor grafrituelen en grafgiften. Daarover werd weinig informatie overgeleverd in eigentijdse geschreven en iconografische bronnen. Het juridische kader waarbinnen een begrafenis gebeurde is vaak bekend maar de effectieve menselijke handelingen, de culturele gebruiken en tradities en de sociale, economische, filosofische context zijn weinig tot niet gedocumenteerd. Dat wordt nog versterkt voor die periodes waar geen graftekens bewaard bleven en archiefbronnen schaars zijn.
- Een kerkhof heeft een archeologische waarde omdat skeletresten belangrijke primaire informatiebronnen over de mens zijn. Ze gaan de confrontatie aan met informatie uit de geschreven bronnen. Zelfs 20ste-eeuwse skeletten met een duidelijke gedocumenteerde context kunnen interessante aanvullende informatie bevatten, zeker nu de analytische mogelijkheden alsmaar toenemen.

---

² De citaten zijn afkomstig uit de ministeriele besluiten tot vaststelling van de inventarismethodologie. Ze werden in hoofdstuk 1 opgesomd.

“Een onroerend goed heeft architecturale waarde als het getuigt van een fase of aspect van de (landschaps)architectuur of de bouwkunst. Het kan gaan om typologie, stijl, oeuvre of materiaalgebruik”.

Deze waarde vat zowel de structurele aanleg van het kerkhof (doelbewuste padenstructuur en de perkindeling) als de individuele erfgoedelementen (de individuele graftekens, de poorten, de ommuring, het dodenhuisje, de calvarie, de beplanting, enzovoort).

- “Een onroerend goed heeft culturele waarde als het getuigt van tijd- en regio- gebonden menselijk gedrag”.*

- De veruiterlijking van de funeraire cultuur in steen. Ze getuigen van een gemeenschappelijke beeldtaal die door tijdgenoten werd herkend en met de dood werd geassocieerd. Vele symbolen behoorden tot een ruimere beeldtaal die door tijdgenoten ook in andere contexten zoals schilderijen, beeldhouwwerk, architectuur enzovoort werd toegepast. De funeraire uitingen variëren naar periode of regio. Die beeldtaal is herkenbaar in:
  - De grafschriften, symbolen, afbeeldingen, applicaties, enzovoort op het grafteken.
  - De funeraire symbolen afgebeeld op de poortstijlen, de poorten, het hekwerk en de omheining, het dodenhuisje enzovoort.
- Het gebruik van symboolgeladen planten op een kerkhof. Voornamelijk in de 19de en 20ste eeuw werden sommige, vaak groenblijvende planten gesitueerd binnen de doden- en herdenkingscultus.
- Een religieuze grafcultuur die onderscheid maakte tussen gelovigen en ongelovigen. Het kerkhof was voorbehouden voor de katholieke gelovigen terwijl niet-katholieken en misdadigers op een

niet-gewijde plek, ook vaak de *hondenhoek* of *geuzenhoek* genaamd, werden begraven. Die niet-gewijde plek was soms afgescheiden van de rest van het kerkhof. Indien de *hondenhoek* of *geuzenhoek* vandaag nog steeds fysiek afleesbaar is op het kerkhof wordt de culturele waarde toegepast.

- De kracht van de funeraire gewoonten in de Zuidelijke Nederlanden. Het continueren van de begraving op kerkhoven na het verbod van 1784, evenals de aanleg van nieuwe kerkhoven na 1784 bewijst dat de katholieke bevolking vast hield aan de wens en de religieuze cultuur om in gewijde grond begraven te worden.
- Een grafcultuur die onderscheid maakt tussen de doden op basis van geld en maatschappelijke status. Zowel de aanwezigheid van een grafteken op het kerkhof, zijn vormgeving als de locatie op het kerkhof wijzen op een sociaal onderscheid tussen de doden:
  - Tot de 19de eeuw getuigen de graftekens van een funeraire cultuur waarbij een groep mensen een graf in de kerk geweigerd werd en dus op het kerkhof werden bijgezet. In combinatie met kerkgraven is dat een sterk voorbeeld van de grafcultuur tijdens het ancien régime.
  - Vanaf de 19de eeuw is de keuze voor een kerkhof een politiek-filosofisch statement.
  - De aanwezigheid van zowel graven van de elite als van de middenklasse en de armen op een kerkhof getuigt van de sterke impact van het 19de-eeuwse standenmaatschappij die ook in de grafcultuur tot uiting kwam. De plek op het kerkhof getuigde van status en geld. De rijken kwamen goed in het zicht te liggen onder grote graftekens. De armen kregen een plek achterin, soms zonder grafteken.

Esthetische waarde

“Een onroerend goed heeft esthetische waarde als het de waarnemer zintuiglijke schoonheid laat ervaren.”

De esthetische waarde wordt toegepast bij meestal 19de-eeuwse kerkhoven waar de nadruk ligt op een doelbewuste immateriële esthetische ervaring als gevolg van een weloverwogen architecturale materiële vormgeving. Het gaat steeds om een veelheid van zintuiglijke ervaringen waarbij zien, horen, ruiken en tastzin elkaar versterken.

Historische waarde

“Een onroerend goed heeft historische waarde als het getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur, instelling of landgebruik uit het verleden van de mens”.

De historische waarde kan aan zo goed als al het onroerend erfgoed worden toegekend. Erfgoed gaat immers steeds om sporen uit het verleden van de mens. De historische waarde wordt daarom toegekend indien het kerkhof een stapsteen is die de historische waarde in een voldoende hoge mate illustreert.

De herkenbare, aanwezige context van een kerk met eromheen het kerkhof en eventueel graftekens heeft een historische waarde. Ze zijn gevormd in een specifiek tijds kader: tussen de 7de en de 19de eeuw.

- Het begraven bij de kerk vond zijn oorsprong in de 3de eeuw en werd samen met de christianisatie in onze contreien ingevoerd. Vanaf het ogenblik dat een kerk werd gesticht, werd er rond die kerk begraven. Kerkhoven horen bijgevolg *van nature* bij de geschiedenis van de kerk.

- Het Edict van de Oostenrijkse keizers in 1784 en het Decreet van Napoleon in 1804 betekenden in theorie het einde van het kerkhof in de Zuidelijke Nederlanden. Er moest voortaan buiten de dorpskern begraven worden.
- De 19de-eeuwse kerkhoven hebben een historische waarde omdat ze getuigen van de drang van de Vlaming om toch nabij zijn parochiekerk begraven te worden. Bij nieuwe kerkstichtingen in de 19de eeuw werden kerkhoven bij de kerk aangelegd op zo een manier dat ze voldeden aan de Napoleontische wetgeving en toch aansloten bij het koor van de kerk.

Tienen, Necropool van Grimde, beschermd als monument in 2002

“Representativiteit geeft aan in hoeverre het onroerend goed typerend is voor een geografische of historische context of een welbepaalde typologie of een bepaald oeuvre.”

De representativiteit van het kerkhof bekijkt in hoeverre dit kerkhof een typisch en goed voorbeeld is binnen de geografische, de chronologische en de architectuurhistorische context (concept, bouwstijl, materiaalgebruik, enzovoort), het oeuvre van de architect of ontwerper.

De representativiteit heeft aandacht voor de typische kenmerken van een kerkhof in een bepaalde periode of regio, bijvoorbeeld:

- Zijn de kenmerken typerend voor een kerkhof uit het ancien régime?
- Is de structuur van het kerkhof kenmerkend voor een laat 19de-eeuwse realisatie?
- Heeft het kerkhof een formele of een landschappelijke aanleg?
- Zijn alle rangen en standen uit de maatschappij vertegenwoordigd op het kerkhof?
- Zijn de aanwezige elementen typerend voor een bepaalde regio?
- Is de vormgeving en het materiaalgebruik op het kerkhof typerend voor een bepaalde periode of regio?

Ensemblewaarde

“geeft aan in hoeverre het onroerend goed een sterke samenhang vertoont tussen de verschillende elementen.”

De ensemblewerking houdt rekening met de samenhang tussen de verschillende onderdelen van het erfgoedobject binnen de afbakening van de bescherming.

De ensemblewaarde van kerkhoven is zeer belangrijk omdat bij een kerkhof een geheel van erfgoedelementen beschermd wordt en niet enkel één erfgoedelement. Vandaag wordt steeds de samenhang kerk en kerkhof geëvalueerd. Vanuit dat ensemble worden de historische, architecturale, culturele waarden afgeleid. Het ensemble wordt gevormd door:

- De fysiek aanwezige en herkenbare band tussen het kerkgebouw en het kerkhof. De kerkhoven worden onderzocht in relatie met de erfgoedwaarden van het aanwezige kerkgebouw.
- De samenhang van de structurerende elementen als ommuring, omhaging en omgrachting, paden, hekwerk, toegangshek, beplanting, enzovoort.
- Het geheel aan bewaarde graftekens.

Contextwaarde

“geeft aan in hoeverre er tussen het onroerend goed en zijn directe of ruimere omgeving een sterke relatie is op landschappelijk, stedenbouwkundig of esthetisch vlak.”

De context houdt rekening met de verhouding van het kerkhof tot zowel zijn historische als huidige omgeving. Wat is de stedenbouwkundige impact, de beeldbepalende kwaliteit, de aanwezigheid van een bepaalde infrastructuur enzovoort? Indien de omgeving goed bewaard bleef en het historische beeld nog aanwezig is, dan scoort die beter dan een context die volledig wijzigde.

Het kerkhof rond de kerk, te midden van de dorpskern heeft een contextwaarde. Een sterk verstoorde context kan de selectie van een kerkhof negatief beïnvloeden.

Lochristi (Zeveneken), kerkhof, beschermd als dorpsgezicht in 1993.

2.2 BUITENBEGRAAFPLAATSEN

2.2.1 Wat is een buitenbegraafplaats?

Het woord *begraafplaats* is de algemene term voor elke plaats waar overleden personen worden bijgezet. Er wordt in die betekenis geen onderscheid gemaakt tussen een kerkhof en een buitenbegraafplaats.

Buitenbegraaftplaatsen zijn begraafplaatsen die in oorsprong buiten de stads- of dorpskern lagen. Ze ontstonden na 1784.

De buitenbegraafplaatsen kunnen zeer diverse vormen van aanleg hebben. Ze variëren van een formele tot een parkaanleg. In dat laatste geval spreken we van een *parkbegraafplaats*. Daar is het aandeel van de tuinaanleg en het gebruik van sierplanten zo groot dat er zowel een parkfunctie als een dodenakker ontstaat.

Naar functie zijn ze soms voorbehouden voor bepaalde groepen van doden. Zo wordt de militaire (buiten)begraafplaats gebruikt om oorlogsslachtoffers van militaire conflicten bij te zetten.

2.2.2 Historisch overzicht

Historiek van de buitenbegraafplaats

De introductie van het Christendom in onze contreien in de 7de eeuw bepaalde voor eeuwen de funeraire gebruiken in wat nu Vlaanderen is. Vanaf de 11de eeuw vormden de kerk en het kerkhof het centrum van de gemeenschap.

Dat vertrouwde beeld kwam onder druk te staan in de 17de eeuw. De medische wetenschap ging de doden associëren met geurhinder, verval en ziekte. Dat viel niet te rijmen met de bekommernis om een gezonde leefomgeving en moest dus bestreden worden. De verlichtingsmens meende bovendien dat er een plaats was voor alles en iedereen. De dode moest verbannen worden uit de gemeenschap der levenden.

In de 18de-eeuwse Oostenrijkse Nederlanden resulteerden die nieuwe ideeën in de edicten van Maria-Theresia in 1751 en Jozef II in 1784. Beide edicten verboden het begraven in kerken, kapellen, bidplaatsen en andere overdekte gebouwen en ook op kerkhoven in de *steden, vlekken en borghten*. Buitenbegraafplaatsen werden aangelegd.

Napoleon verving het Oostenrijkse edict in 1804 door zijn *Le décret du 23 prairial an XII relatif au lieu d'inhumation*. Er wijzigde weinig. Een aantal voorwaarden werden scherper gesteld en Napoleon introduceerde het idee *concessie*.

De terminologie *steden, vlekken en borghten* bleef onduidelijk. Verschillende gemeenten onttrokken zich aan de wet en bleven begraven op hun kerkhof. De Nederlandse koning Willem I (regeert van 1815 tot 1830) bepaalde de grens in 1829 op 1000 inwoners. Kleinere dorpen of gehuchten mochten op het kerkhof blijven begraven. De andere gemeenten moesten een buitenbegraafplaats buiten de woonkern aanleggen.

Ruimtelijke evolutie van de buitenbegraafplaats

Als gevolg van de decreten van 1784 en 1804 ontstond een ware uitdaging: Hoe moesten die nieuwe buitenbegraafplaatsen worden vormgegeven?

Het idee ontstond dat een buitenbegraafplaats een ontmoetingsplek moest zijn voor stedelingen, een aangename wandelplek voor de dames, een vluchtoord voor de treurende geliefde, een plaats waar de daden van de overledenen een les waren voor de levenden. Het moest een plek zijn waar de graftekens getuigden van de eer en faam van de overledene en waar de overledenen een voorbeeld werden voor de levenden.³

De wetgevingen van 1784 en 1804 gaven een beperkt aantal richtlijnen betreffende de inrichting van een buitenbegraafplaats. Jozef II (1784) bepaalde dat een buitenbegraafplaats een omlopende muur, een kruis en een woning voor de grafmaker moest hebben. Er diende een zone te zijn voor de verschillende geloofsgroepen uit de dorpsgemeenschap. Napoleon (1804) preciseerde de randvoorwaarden verder. De nieuwe buitenbegraafplaats diende minstens 30 à 40 meter buiten de woonkern te liggen. Verheven terreinen aan de noordzijde van het dorp hadden de voorkeur. De buitenbegraafplaats moest omgeven worden door een muur van minstens 2 meter hoog. De beplanting mocht de circulatie van de wind niet hinderen. Koning Willem I liet in 1829 eveneens een palissade, doornenhaag of omgrachting toe als afsluiting.

De richtlijnen leidden tot buitenbegraafplaatsen met een logische padenstructuur van omlopende paden, vaak met een kruisvormige opdeling of een rasterpatroon.

Reeds bij het begin van de 19de eeuw tekende zich de traditionele buitenbegraafplaats af:

- Een ommuurd, omhaagd of omwald perceel.
- Volgens noodzaak opgedeeld naar filosofische voorkeur.
- Voorzien van een calvarie.
- Een woning voor de grafmaker.
- Een strakke padenstructuur deelde de buitenbegraafplaats op in percelen.

De Parijse begraafplaats Père Lachaise, geopend in 1804, werd het typevoorbeeld voor heel wat buitenbegraafplaatsen in Europa:

- Een publieke ommuurde buitenbegraafplaats met de mogelijkheid om een grafteken op te richten.
- Eeuwigdurende concessies, vaak met prestigieuze graftekens langs de hoofdpaden.
- Tijdelijke concessies langs secundaire paden en op moeilijk toegankelijke binnengebieden.

Door de nieuwe buitenbegraafplaatsen werden maatschappelijke en filosofische breuklijnen in de maatschappij nog eens zichtbaar. De burgerlijke buitenbegraafplaatsen werden de speelbal in de filosofische en uiteindelijk ook financiële machtsstrijd tussen katholieken en vrijzinnigen. Stedelijke buitenbegraafplaatsen werden gezien als uitgesproken liberale, vrijzinnige dodenakkers. Vele welstellende katholieke families boycotten daarom de burgerlijke buitenbegraafplaatsen en lieten zich begraven op de restende katholieke kerkhoven net buiten de steden of van de parochies waar hun buitenhuis stond.

---

³ HIRSCHFELD C. 1775: Theorie der Gartenkunst, Leipzig.

Zowel de formeel aangelegde buitenbegraafplaats als de *parkbegraafplaats* werden toegepast tot de Eerste Wereldoorlog. De maatschappij na de Eerste Wereldoorlog was getuige van een democratisering en uniformering van de grafcultuur. In kern reeds aanwezig tijdens het interbellum, domineerde de rationalisering na de Tweede Wereldoorlog zowel inzake inrichting van de buitenbegraafplaats als qua vormgeving van het grafteken. Parallele paden, eenvormige grafpercelen en sobere beplanting gingen overheersen. Standaardisatie en rationalisering werden de codewoorden. Het pesticidegebruik deed in de jaren 1960 zijn intrede en ondersteunde zo het kostenefficiënte rationalistische begraafplaatsbeheer. Pas op het einde van de 20ste eeuw en in de 21ste eeuw werd de rationele buitenbegraafplaats vergroend.

Het preromantische denken leidde tot de visie dat men in het graf wachtte op de eeuwigheid en de hereniging met de nabestaanden. De eeuwigdurende concessie werd een vereiste en het grafteken een bevestiging ervan.

Zozef II voorzag in 1784 reeds dat er een grafteken mocht worden opgericht, echter zonder in beslagname van gronden. Graftekens werden daarom noodgedwongen tegen de muren geplaatst. Vermoedelijk vond de gewoonte om de graven van de elite tegen de omheiningmuur van de buitenbegraafplaats te plaatsen, daar zijn oorsprong.

Napoleon introduceerde in 1804 het principe *concessie*. Er was keuze tussen een eeuwigdurende, een dertigjarige of een tijdelijke concessie. Volgens de Napoleontische wet kon wie dat wou een grafteken voor zichzelf, zijn ouders, nakomelingen of vrienden oprichten of een grafkelder bouwen.

De sterker wordende standenmaatschappij en de burgerlijke cultuur van de 19de eeuw gaven voeding aan het streven naar persoonlijke grandeur. Dat resulteerde in een grote rijkdom aan funeraire symbolen en stijlen, eventueel gekoppeld aan een filosofische overtuiging. Graftekens duiden wie de overledenen waren tijdens het leven, wat ze betekenden voor hun nabestaanden, maar ook wie ze op sociaal en cultureel vlak waren. De grafmonumenten waren dan ook weldoordachte ontwerpen. Elk gedenkteken verwees naar beroep, rang en stand van de overledene.

De 20ste eeuw was getuige van een 'stille revolutie' met wijzigende grafrituelen, verregaande economisering en rationalisering van de grafkunst. Een grafteken en een concessie werden voor bijna iedereen financieel bereikbaar dankzij de standaardisering, nieuwe materialen en een economisch gebruik van de ruimte. Eeuwige concessies werden voortaan ook door de middenklasse gekocht. Blauwe hardsteen bleef het meest gebruikte materiaal. Standaard symboliek, aangeleverd onder de vorm van bronzen en porseleinen applicaties, werd toegepast. Unieke grafsymboliek werd minder rijkelijk maar wel steeds persoonlijker. Tegen midden jaren 1970 werd er geëxperimenteerd met nieuwe materialen wat sinds de jaren 1980 resulteert in een overwicht aan granietsoorten.

De legalisatie van de crematie in 1932 leidde op vele buitenbegraafplaatsen tot de inrichting van strooiweiden, urnenvelden en columbaria.

Torhout, Oud kerkhof, beschermd als monument in 2015.

2.2.3 Waarden en criteria toegelicht

De reden om een buitenbegraafplaats te beschermen wordt in de **erfgoedwaarden** gemotiveerd. De selectie van de buitenbegraafplaats wordt via **criteria** bepaald: waarom is deze buitenbegraafplaats meer waardevol dan andere voorbeelden? Waarom beschermt Vlaanderen precies deze buitenbegraafplaats?

Om de leesbaarheid van dit document te vergroten worden hier enkel de waarden en criteria behandeld die regelmatig toegepast worden bij het beschermen van buitenbegraafplaatsen. Een volledig overzicht, ook van de minder gebruikelijke erfgoedwaarden en selectiecriteria vind je in de publicatie [MERTENS J. 2020: *Sterven in stijl, Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen* \(p. 93-98\)](#)

2.2.3.1 Erfgoedwaarden⁴

Archeologische waarde

“Een onroerend goed heeft archeologische waarde als het betekenisvol kan bijdragen tot de reconstructie van de bestaansgeschiedenis van de mensheid en haar relatie tot de omgeving door de daar aanwezige overblijfselen, voorwerpen of sporen van de mens en zijn omgeving te behouden of ze met archeologische en natuurwetenschappelijke methoden te onderzoeken”.

Een buitenbegraafplaats kan archeologische waarde hebben omdat:

- De graven op de begraafplaats en hun inhoud getuigen van het vroegere menselijk bestaan, van het einde daarvan en van de behandeling van het lichaam na de dood. Het bestuderen ervan door middel van opgravingen en niet-invasieve methoden van onderzoek behoort tot de archeologie.
- De buitenbegraafplaatsen ondergrondse sporen van gebruik en bewoning, bouwsporen van een ouder gebouw of graven kan bevatten.
- Ze een primaire bron is voor informatie over grafrituelen en grafgiften. Daarover werd weinig informatie overgeleverd in eigentijdse bronnen. Het juridische kader waarbinnen een begrafenisis gebeurde is vaak bekend maar de effectieve menselijke handelingen en culturele gebruiken en tradities, sociale, economische, filosofische context zijn meestal niet gedocumenteerd.
- Skeletresten zijn belangrijke primaire informatiebronnen over de mens. Ze gaan de confrontatie aan met informatie uit de geschreven bronnen. Zelfs 20ste-eeuwse skeletten met een duidelijke gedocumenteerde context kunnen interessante aanvullende informatie bevatten, zeker nu de analytische mogelijkheden alsmaar toenemen.

---

⁴ De citaten zijn afkomstig uit de ministeriele besluiten tot vaststelling van de inventarismethodologie. De besluiten werden in hoofdstuk 1 opgesomd.

“Een onroerend goed heeft architecturale waarde als het getuigt van een fase of aspect van de (landschaps)architectuur of de bouwkunst. Het kan gaan om typologie, stijl, oeuvre of materiaalgebruik”.

Een bewust vormgegeven buitenbegrafplaats is een voorbeeld van (tuin- en landschaps)architectuur uit de 18de tot 20ste eeuw. De poorten, ommuringen, dodenhuisje, herdenkingskapellen, nadrukkelijk aangelegde padenstructuur en weloverwogen sierbeplanting, aangevuld met de graftekens getuigen van een fase of aspect van de (tuin- en landschaps)architectuurgeschiedenis, met een specifieke vormgeving, stijl, oeuvre of materiaalgebruik.

“Een onroerend goed heeft culturele waarde als het getuigt van tijd- en regio- gebonden menselijk gedrag”.

Een buitenbegraafplaats heeft om verschillende redenen een culturele waarde:

- De buitenbegraafplaats is de plaats waar de funeraire cultuur van de late 18de, 19de en 20ste eeuw veruiterlijkt wordt in steen. Vele teksten en symbolen behoren tot een ruimere beeldtaal die door tijdgenoten ook in andere contexten zoals schilderijen, profaan beeldhouwwerk, gedichten enzovoort worden geassocieerd met de dood en de doodsbewering. Deze funeraire cultuur uit zich op de begraafplaats in de grafinschriften, symbolen, afbeeldingen, applicaties, enzovoort, en dat zowel op de graftekens als op de hekpijlers, de poorten, het hekwerk en de omheining, het dodenhuisje, de calvarie enzovoort. Die elementen getuigen samen van een gemeenschappelijke beeldtaal die door tijdgenoten werd herkend maar vandaag niet langer tot het collectieve geheugen behoort.
- De aanleg van de buitenbegraafplaats in de 18de en vroege 19de eeuw getuigt van:
  - De nieuwe funeraire cultuur en het vernieuwende denken over de plaats van de dood, de begraafplaats en het graf in de maatschappij.
  - Een filosofische polarisatie binnen de burgerlijke cultuur tussen gelovigen en ongelovigen, katholieken en liberalen. De keuze voor een bepaalde begraafplaats getuigt dan van de politiek-filosofische overtuiging van de overledene.
  - Een graf- en doodscultuur die onderscheid maakt tussen de doden op basis van geld en status: door een duidelijke indeling van de begraafplaats in klassen of door de bewuste keuze van nabestaanden voor een grafplek, oriëntatie, vormgeving van het grafteken enzovoort.
  - Hoe verschillende filosofische of cultuurgemeenschappen omgaan met de dood.

- Een nieuwe burgerlijke cultuur waar de buitenbegraafplaats een park is waar gewandeld en gemijmerd wordt te midden van de graftekens van roemrijke overledenen met eer en faam. Het plantgebruik wordt aan die nieuwe functie aangepast door aanplant van siergewassen en geurende planten.

Esthetische waarde

“Een onroerend goed heeft esthetische waarde als het de waarnemer zintuiglijke schoonheid laat ervaren.”

De esthetische waarde wordt toegepast bij buitenbegrafplaatsen waar de nadruk ligt op een doelbewuste immateriële esthetische ervaring als gevolg van een weloverwogen architecturale materiële vormgeving. Het gaat steeds om een veelheid van zintuiglijke ervaringen waarbij zien, horen, ruiken en tastzin elkaar versterken.

Vooral in de tweede helft van de 19de eeuw wanneer de parkbegraafplaatsen hun bloeiperiode kennen speelt de ontwerper in op een esthetische ervaring voor de bezoeker. De begraafplaats moet tijdens een wandeling bij de bezoeker verschillende emoties opwekken. Indien die ervaring ook vandaag nog aanwezig is, wordt de esthetische waarde toegekend.

Historische waarde

“Een onroerend goed heeft historische waarde als het getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur, instelling of landgebruik uit het verleden van de mens”.

De historische waarde kan aan zo goed als alle buitenbegraafplaatsen worden toegekend. Erfgoed gaat immers steeds om sporen uit het verleden van de mens. De historische waarde wordt enkel toegekend indien deze waarde in een voldoende hoge mate aanwezig is.

Buitenbegraafplaatsen ontstonden als gevolg van de Oostenrijkse en Napoleontische wetgevingen van 1784 en 1804. Ze getuigen van een nieuwe visie op sterven, dood en begraven én op de nieuwe vormgeving die daar bij hoort. Verschillende elementen eigen aan de nieuwe buitenbegraafplaatsen werden verplicht in de wetgeving en werden vervolgens op de buitenbegraafplaatsen gebouwd: ommuring of omgrachting, woning voor de grafmaker, lijkenhuis, calvarie, enzovoort. Indien zij bewaard bleven getuigen ze dus van die cruciale momenten in de funeraire geschiedenis.

Dezelfde wetgeving maakt het expliciet mogelijk om een grafteken nabij of op het graf te plaatsen. De aanwezigheid van graftekens uit de beginperiode van de nieuwe wetten op de buitenbegraafplaats getuigen direct van die nieuwe mogelijkheden in de wet.

Gent, Westerbegraafplaats, beschermd als monument in 1996

////////////////////////////////////

2.2.3.2 Selectiecriteria

De selectiecriteria worden toegelicht in de ministeriële besluiten tot vaststelling van de inventarismethodologieën uit 2015. Zie hoofdstuk 1.

Zeldzaamheid

“geeft aan in hoeverre het onroerend goed uitzonderlijk voorkomt in relatie met de geografische context, de historische context, het type of het oeuvre”

De zeldzaamheid van de buitenbegraafplaats houdt rekening met de frequentie van het voorkomen van de buitenbegraafplaats binnen de geografische context, de chronologische context, de (tuin- en landschaps)architectuurhistorische context (concept, bouwstijl, materiaalgebruik, enzovoort), het oeuvre van de (tuin- en landschaps)architect of ontwerper.

- De ouderdom van de buitenbegraafplaats, gecombineerd met de aanwezigheid van structurerende elementen zoals vastgelegd in de wetgevingen van 1784 en 1804, bepalen de graad van zeldzaamheid. Als structurerende elementen worden beschouwd: ommuring, padenstructuren, calvarie, toegangshek, grafmakerswoning, dodenhuis, graftekens, beplanting conform de ontstaansperiode, enzovoort. Begraafplaatsen die nog al deze elementen bewaren, zijn zeldzaam.
- Bij de oudste buitenbegraafplaatsen is de aanwezigheid van 18de-eeuwse graftekens in de ommuring een meerwaarde. Ze bleven zelden bewaard.
- Een ensemble van graftekens dat ongeveer de laatste 150 jaar overspant en bovendien nog alle lagen van de bevolking toont, is zeldzaam.
- Buitenbegraafplaatsen waar graftekens voorkomen met uitgesproken vormgeving of die het werk zijn van meesters in de grafkunst zijn zeldzaam. De aanwezigheid van dergelijke elementen is een meerwaarde.

Herkenbaarheid

“geeft aan in hoeverre het onroerend goed een goed herkenbare uitdrukking is van zijn oorspronkelijke functie, uitzicht of vormgeving, of van een belangrijke fase in de latere ontwikkeling daarvan.”

De herkenbaarheid van de buitenbegraafplaats houdt rekening met de volledigheid van de site, de afwezigheid van ingrijpende verbouwingen, storende herstellingen en latere toevoegingen die de oorspronkelijke toestand sterk hebben aangetast. In hoeverre is het object nog *leesbaar*? Is het type nog herkenbaar?

- Ligt de begraafplaats nog buiten de dorpskern, of is ze ingesloten door bebouwing?
- Dragen graf- of herdenkingstekens bij tot de herkenbaarheid van de site als een buitenbegraafplaats?
- Versterken structurerende elementen als paden, ommuring of omheining, toegangspoort en historische beplanting de herkenbaarheid van de site?

Een specifieke vorm van herkenbaarheid is de *authenticiteit*. In hoeverre zijn onder andere de historische bouwmaterialen, de oorspronkelijke ornamentiek en detaillering, de oorspronkelijke planindeling, het traditioneel vakmanschap enzovoort nog aanwezig op de buitenbegraafplaats?

In archeologische context spreken we van de *bewaringstoestand* van het ondergronds depot. In hoeverre zijn de ondergrondse gebruik- en bewoningsporen nog aanwezig en herkenbaar?

Ook nieuwe lagen die in de loop der tijden werden toegevoegd kunnen waarde hebben, én zelfs een meerwaarde zijn. Wijzigingen aan de structuur, gecombineerd met graftekens uit verschillende perioden en aanpassingen aan de beplanting die een historische evolutie duiden, zijn waardevol. De band met nieuwe wettelijke bepalingen of filosofische ontwikkelingen ten opzichte van de doodsbeleving is een meerwaarde.

“geeft aan in hoeverre het onroerend goed typerend is voor een geografische of historische context of een welbepaalde typologie of een bepaald oeuvre.”

De representativiteit heeft aandacht voor:

- “geeft aan in hoeverre het onroerend goed een sterke samenhang vertoont tussen de verschillende elementen.”*

Het ensemble wordt gevormd door:

- De samenhang van de structurerende elementen als ommuring, omhaging en omgrachting, paden, hekwerk, toegangshek, beplanting, calvarie enzovoort.
- Het geheel aan bewaarde graftekens.
- Een visueel herkenbare historische sociale gelaagdheid in zowel de vormgeving van de buitenbegraafplaats als de plaats van de graftekens op de begraafplaats.

“geeft aan in hoeverre er tussen het onroerend goed en zijn directe of ruimere omgeving een sterke relatie is op landschappelijk, stedenbouwkundig of esthetisch vlak.”

De context houdt rekening met de verhouding van de buitenbegraafplaats tot zowel zijn historische als huidige omgeving: de stedenbouwkundige impact, de beeldbepalende kwaliteit, de aanwezigheid van een bepaalde infrastructuur enzovoort.

De contextwaarde van een buitenbegraafplaats wordt gevormd door zijn historische ligging buiten de woonkern en dat conform wettelijke bepalingen. Indien de huidige situatie nog steeds toelaat die historische vereisten te herkennen dan is dat een meerwaarde.

Bouwfysische toestand

De bouwfysische toestand van de site en vooral van de individuele erfgoedelementen zijn van groot belang. Bij de evaluatie van een site worden structuren en graftekens met een hoge graad van degradatie niet weerhouden indien er geen tegenindicaties zijn vanuit historisch of architecturaal oogpunt.

Indien een selectie van te beschermen graftekens en structuren wordt opgemaakt, rekening houdend met de bouwfysische toestand, dient steeds terug gekoppeld te worden met de ensemblewaarde. Is het geheel of ensemble nu nog sterk genoeg om de buitenbegraafplaats te beschermen?

Overleden personen of families

Het belang van een buitenbegraafplaats wordt onder meer bepaald door de aanwezigheid van overledenen en families die betekenis hebben voor de geschiedenis van een ruimere regio of heel Vlaanderen.

De concentratie aan historische personen kan wijzen op het belang van een bepaalde buitenbegraafplaats in het kader van een politieke of filosofische overtuiging op een bepaald ogenblik in de geschiedenis.

Continuïteit van de functie

De wetgevingen van Jozef II (1784) en Napoleon (1804) hebben geleid tot het oprichten van buitenbegraafplaatsen. Nadien werden buitenbegraafplaatsen om vele redenen terug gesloten. Daar waar nog steeds op de historische buitenbegraafplaatsen wordt begraven, wordt de functie zelf als een meerwaarde beschouwd. Het is een functie die nog steeds leeft en gewaardeerd wordt door de hedendaagse gebruiker. Het gebruik van een historische begraafplaats wijst op het lokaal draagvlak voor het behoud van de site.

Een bescherming heeft niet de bedoeling de nog actieve grafcultuur te stoppen, te verhinderen of opnieuw op te starten. Een bescherming doet enkel uitspraken over de erfgoedwaarden van de buitenbegraafplaats. Bij continuering van de functie zal er steeds bijzondere aandacht moeten zijn voor de te behouden beschermde erfgoedelementen.

2.3 GRAFTEKENS

2.3.1 Wat is een grafteken?

De term *grafteken* duidt op elke constructie uit een al dan niet steenachtig materiaal dat een graf markeert. Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen het grafteken en het graf. In dat laatste bevinden zich de menselijke resten.

Het waarderingkader beperkt zich tot de graftekens in open lucht, op kerkhoven en buitenbegraafplaatsen.

2.3.2 Historisch overzicht

De middeleeuwen tot de late 18de eeuw

Sinds de kerstening in de 7de eeuw was het kerkgebouw voorbehouden aan de heilige. Leken werden op het kerkhof begraven. Vermoedelijk werd het graf daar aangeduid door een houten hoofdplank, kruis, paal of struik. Na verloop van tijd vergingen die en werd het graf anoniem. Als er al metalen of stenen graftekens ter aanduiding van het graf werden gebruikt, dan zijn die in wat we nu Vlaanderen noemen niet in situ bewaard gebleven.⁵

In de 12de-13de eeuw ontstond een theologisch probleem: waar bleven de zielen in de periode tussen het overlijden en het Laatste Oordeel? Het vagevuur bood de oplossing. Postmortale redding werd mogelijk dankzij de gebeden van de levenden voor de zielen in het vagevuur. Er was dus nood aan langdurige herinnering. De middeleeuwse mens liet daarom permanente graftekens oprichten.

In oorsprong primeerde vermoedelijk de afbeelding op het grafteken in openlucht. Dat werd onder andere bevestigd door de archeologische vondst in Nieuwpoort van acht bakstenen graftekens uit de 14de eeuw. De gedenktekens waren enkel gedecoreerd met een kruis.⁶ Zeker vanaf de 16de eeuw werd de naam van de overledene vermeld op het grafteken in open lucht en vanaf eind 17de eeuw werden meer kenmerken aangebracht: naam, geboorte en sterfplaats, jaartallen, beroep, wapenschild, enzovoort aangevuld met funeraire symbolen. Het grafschrift verdrukte uiteindelijk het beeldfragment tot een detail van het grafteken. De vaak regionale vormgeving van het grafteken in open lucht werd gespiegeld aan de artistieke evolutie van de zerken in de kerk.

In het huidige Vlaanderen bleven graftekens op kerkhoven vanaf de 16de eeuw bewaard.⁷ Ze werden vervaardigd in natuursteen en waren bestemd voor de gegoede burgerij.

---

⁵ Het oudste Belgische grafkruis bevindt zich te Andenne en dateert vermoedelijk uit de 11de eeuw

(<http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=B044539&objnr=10078103&nr=1>, geconsulteerd 2 februari 2016).

Het oudste grafkruis in het huidige Vlaanderen wordt bewaard in de collectie van de Universiteit van Leuven en dateert uit de 14de eeuw (<http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=B176148&objnr=118233&nr=4>, geconsulteerd 2 februari 2016)

⁶ Tijdens archeologische opgravingen in 2015 in Nieuwpoort werden 549 middeleeuwse graven ontdekt uit de periode 1290-1390. Acht graven waren afgedekt met een bakstenen zerk. De graftekens waren gedecoreerd met een Latijns kruis, vermoedelijk anoniem en zichtbaar van op het middeleeuwse maaiveld. (DE GRUYSE J. & EGGERMONT S. sd: *Nieuwpoort Nijverheidstraat Opgravingsrapport Ruben Willaert NV* (voorlopige ongepubliceerde versie januari 2021).

⁷ <http://balat.kikirpa.be/results.php?startfrom=1&sort=date> (geconsulteerd 2 februari 2016)

De late 18de en 19de eeuw

De nieuwe edicten en decreten van de Oostenrijkse en Franse vorsten in 1784 en 1804 markeerden een grote breuk in de funeraire cultuur van de Zuidelijke Nederlanden. Voortaan mocht er niet meer in de kerken en op de kerkhoven in de steden begraven worden. Nieuwe buitenbegraafplaatsen werden verplicht. Het plaatsen van graftekens werd wettelijk toegelaten.

De nieuwe buitenbegraafplaatsen werden gevoelige plaatsen in de gepolariseerde standenmaatschappij van de 19de eeuw. De keuze voor een begraafplaats en de locatie van het graf op de begraafplaats getuigden van sociaal, politiek en filosofisch onderscheid. Datzelfde onderscheid werd zichtbaar in de graftekens, de gebruikte materialen en de afgebeelde symbolen.

- Stedelijke buitenbegraafplaatsen werden gezien als uitgesproken liberale, vrijzinnige dodenakkers.
- Welstellende katholieken kozen voor een kerkhof in een randgemeente of lieten zich bijzetten op het parochiekerkhof waar hun buitenhuis stond.
- De elite kocht eeuwigdurende concessies op de meest prestigieuze locaties van een begraafplaats: langs de paden en de muren⁸ trokken ze grootse graftekens op.
- De armen lagen achterin op soms ontoegankelijke binnengebieden met eenvoudige graftekens.
- Wanneer op het einde van de 18de eeuw door de elite graftekens in open lucht werden opgetrokken, gebeurde dat initieel in een vormgeving die schatplichtig was aan de grafzerken die in de kerken werden geplaatst. In de 19de eeuw overheerste de combinatie van hoofdstèle en vlakke grafsteen of graftuin.
- De elite koos voor grootse graftekens in blauwe hardsteen, marmer en het dure graniet. Voor de meerderheid van de overledenen volstond een eenvoudiger houten, gietijzeren of betonnen grafteken.
- Politiek en filosofische overtuiging schemerden door in de vorm van het grafteken. De obelisk en het Egyptiserende of klassieke mausoleum werden gekozen in verlichte milieus en in de nadagen van de Napoleontische veldtochten in Egypte. Het werden symbolen van éénheid, broederlijkheid, gelijkheid en ook van de vrijmetselarij. Katholieken lieten een neoromaanse of neogotische grafkapel optrekken met bekronend kruis. Ze werden opgevat als kleine gebedsplaatsen met een altaar en enkele bidstoelen.

De laïcisering van de samenleving vroeg om aangepaste funeraire symbolen. De romantiek, de beaux-arts-esthetiek, het eclecticisme bleken ideaal om de funeraire symboliek ten volle uit te werken. Het grafteken werd een object van lering, uitstraling, herinnering en herdenking. Het duidde wie de overledene was tijdens het leven, en wat hij betekende voor zijn nabestaanden. Elk gedenkteken verwees naar beroep, rang en stand. De verwijzingen naar God werden steeds meer naar de achtergrond verdrongen.

De 20ste eeuw

De economisering en rationalisering van het sterven lieten zich vanaf het interbellum ook voelen op de begraafplaatsen. De aanleg bestond voortaan uit parallelle rijen van graftekens volgens gestandaardiseerde maten. Daardoor werd een stenen grafteken in de 20ste eeuw wel voor steeds meer nabestaanden financieel haalbaar. Het overgrote deel van onze historische graftekens dateert dan ook uit het interbellum en later.

---

⁸ Keizer Jozef II stond in 1784 toe dat graftekens werden opgericht voor zover ze geen grond innamen. Ze werden dan ook tegen muren van kerken, kerkhoven en begraafplaatsen opgericht. Dat verklaart onder andere de locatie van graftekens op die plaatsen.

Ronse, Grafteken Carpentier-Huybreghts, beschermd als monument in 2020

2.3.3 Waarden en criteria toegelicht

2.3.3.1 Erfgoedwaarden⁹

De reden om een grafteken te beschermen wordt in de **erfgoedwaarden** uitgelegd. De selectie van het erfgoedobject wordt via **criteria** bepaald: waarom is dit grafteken meer waardevol dan andere voorbeelden en beschermt Vlaanderen precies dit object?

Om de leesbaarheid van dit document te vergroten worden in dit waarderingskader enkel de waarden en criteria behandeld die regelmatig toegepast worden bij het beschermen van individuele graftekens. Een volledig overzicht, ook van de minder gebruikelijke erfgoedwaarden en selectiecriteria vind je in de publicatie [MERTENS J. 2020: *Sterven in stijl, Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen* \(p. 93-98\).](#)

Archeologische waarde

“Een onroerend goed heeft archeologische waarde als het betekenisvol kan bijdragen tot de reconstructie van de bestaansgeschiedenis van de mensheid en haar relatie tot de omgeving door de daar aanwezige overblijfselen, voorwerpen of sporen van de mens en zijn omgeving te behouden of ze met archeologische en natuurwetenschappelijke methoden te onderzoeken”.

Het graf en het grafteken zijn sinds 1804 onlosmakelijk met elkaar verbonden en dienen als een eenheid beschouwd te worden. De archeologische waarde heeft betrekking op het ondergrondse graf.

- Het graf en zijn inhoud getuigen van het vroegere menselijk bestaan, van het einde daarvan en van de behandeling van het lichaam na de dood. Het juridische kader waarbinnen een begrafenis gebeurt is vaak bekend maar de effectieve menselijke handelingen en culturele gebruiken en tradities zijn meestal niet gedocumenteerd. Over grafrituelen en grafgiftten wordt weinig informatie overgeleverd in eigentijdse bronnen en ze zijn enkel af te leiden uit onderzoek van de grafinhoud.
- Skeletresten zijn belangrijke primaire informatiebronnen over de mens. Ze worden geconfronteerd met informatie uit de geschreven bronnen. Zelfs 20ste-eeuwse skeletten met een duidelijke gedocumenteerde context kunnen interessante aanvullende informatie bevatten, zeker nu de analytische mogelijkheden alsmaar toenemen.

Architecturale waarde

“Een onroerend goed heeft architecturale waarde als het getuigt van een fase of aspect van de (landschaps)architectuur of de bouwkunst. Het kan gaan om typologie, stijl, oeuvre of materiaalgebruik”.

De architecturale waarde wordt toegekend wanneer de nadruk ligt op de materiële aspecten van de architectuur: het type, de bouwstijl, het oeuvre van een architect, het materiaalgebruik, de bouwevolutie. Graftekens kunnen representatief of net uitzonderlijk zijn voor een bepaalde stijl, het materiaalgebruik, een type, decoratie, enzovoort in een bepaalde periode.

---

⁹ De citaten zijn afkomstig uit de ministeriele besluiten tot vaststelling van de inventarismethodologie. De besluiten vind je terug in hoofdstuk 1.

Artistieke waarde

"Een onroerend goed heeft artistieke waarde als het getuigt van het kunstzinnige streven van de mens in het verleden".

Graftekens getuigen van het kunstzinnige streven van een individu. Architecten, kunstenaars, grafmakers, beeldhouwers, bronsgieters, ceramisten, fotografen enzovoort worden aangetrokken om de graftekens vorm te geven en uit te voeren. Zij realiseren hun artistieke visie in het grafteken. De artistieke waarde plaatst graftekens binnen individuele kunstenaarsoeuvres.

Ook als de namen van de betrokken kunstenaars of ambachtslui niet bekend zijn, kan artistieke waarde worden toegekend. Belangrijk is het artistieke niveau van het grafteken in vergelijking met gelijkaardige realisaties.

Culturele waarde

“Een onroerend goed heeft culturele waarde als het getuigt van tijd- en regio- gebonden menselijk gedrag”.

De culturele waarde is een algemene, overkoepelende waarde. De culturele waarde wordt gebruikt voor de duiding van grote tendensen en fenomenen. Toch heeft de culturele waarde ook betrekking op meer lokale unieke culturele fenomenen die voor een bepaalde tijdsperiode of regio zeer belangrijk waren.

Graftekens zijn objecten waar de omgang met de dood en de overledenen als cultureel fenomeen centraal staat en zichtbaar wordt.

- Tot de 19de eeuw getuigen de graftekens van een grafcultuur waarbij een groep mensen een graf in de kerk geweigerd werd en dus op het kerkhof werden bijgezet. In combinatie met kerkgraven is dat een sterk voorbeeld van de grafcultuur tijdens het ancien régime.
- Een grafteken getuigt van de status van de overledene in de 19de-eeuwse standenmaatschappij. De gebruikte materialen, type en vormtaal zijn uitingen van status.
- De funeraire vormtaal gebruikt stijlen, grafvormen en symbolen die getuigen van een gemeenschappelijke beeldtaal die door tijdgenoten worden herkend maar vandaag niet langer tot het collectieve geheugen behoren. Symbolen veranderen doorheen de tijd waardoor ze getuigen van veranderingen in de grafcultuur. Ze zijn representatief voor een regionale cultuur dan wel een nationaal of internationaal gedeelte grafcultuur. Vele symbolen behoren tot een ruimere beeldtaal die door tijdgenoten ook in andere contexten zoals schilderijen, beeldhouwwerk, architectuur enzovoort wordt toegepast.
- Een grafteken kan opgericht worden door bewonderaars en medestanders. Het graf getuigt dan van de herdenkingscultuur die in de 19de eeuw ontstaat.

Historische waarde

“Een onroerend goed heeft historische waarde als het getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur, instelling of landgebruik uit het verleden van de mens”.

De historische waarde kan aan zo goed als alle graftekens worden toegekend. Erfgoed gaat immers steeds om sporen uit het verleden van de mens. De historische waarde wordt toegekend indien deze waarde duidelijk en in een voldoende hoge mate aanwezig is.

De vormgeving van een grafteken is het directe gevolg van nationale en lokale regelgeving die de vormgeving ervan bepaalt. Graftekens die direct getuigen van die vernieuwing hebben historische waarde. Bijvoorbeeld:

- Jozef II bepaalde in 1784 dat een grafteken mocht opgericht worden maar het graf niet mocht bedekken. Er werden rechtopstaande grafplaten opgericht tegen de muren van begraafplaatsen en kerken.
- Napoleon bepaalde in 1804 de minimum afmetingen van een graf, opdeling van de begraafplaats in verschillende klassen, concessies, enzovoort. De liggende zerk werd toegepast.

Een grafteken kan historische waarde hebben omwille van het belang van de begraven persoon of familie voor een regio of Vlaanderen. Het grafteken kan ook opgericht worden als gevolg van een beslissing door de staat, medestanders of een organisatie.

Beersel, Grafteken Torley, beschermd als monument in 2020

////////////////////////////////////

“Geeft aan in hoeverre het onroerend goed een sterke samenhang vertoont tussen de verschillende elementen.”

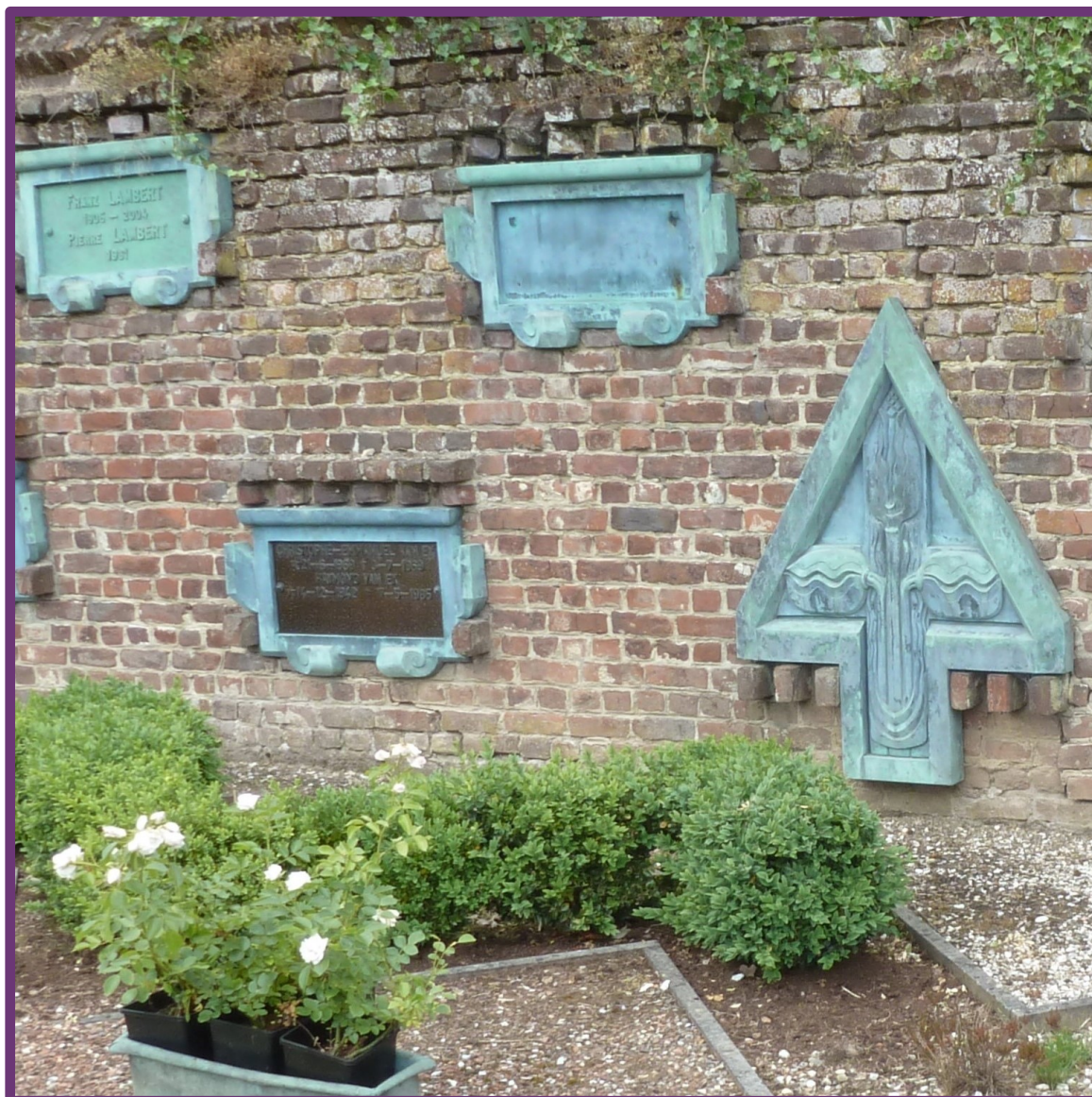
Ook het samen voorkomen van gelijkaardige graftekens op bijvoorbeeld ereperken heeft een sterke ensemblewaarde (identieke soldatengraven, kloosterorden, pastoorsgraven, vast beplantingsschema).

“geeft aan in hoeverre er tussen het onroerend goed en zijn directe of ruimere omgeving een sterke relatie is op landschappelijk, stedenbouwkundig of esthetisch vlak.”

De context van een individueel grafteken wordt gevormd door zijn situering op een begraafplaats en zijn relatie tot andere bewaarde graftekens, paden, de groenaanleg, enzovoort.

Bij de bescherming van een graftekens wordt de bouwfysische toestand steeds in overweging genomen. Een grafteken met een hoge graad van degradatie komt niet in aanmerking voor bescherming tenzij er belangrijke tegenindicaties zijn uit historisch, artistiek of architecturaal oogpunt.

Het belang van een grafteken wordt bepaald door de overledene of bijgezette families die betekenis hebben voor de geschiedenis van een ruimere regio of voor heel Vlaanderen.

Dworp (Beersel), Grafteken Lasserre, beschermd als monument in 2020

3 BIBLIOGRAFIE

MERTENS J. 2020: *Sterven in stijl, Status Quaestionis van het onderzoeken, beschermen en beheren van funerair erfgoed in Vlaanderen*, Brussel [online].

<https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/OAOE/156/OAOE156-001.pdf>.

MERTENS J. 2020: *De begraafplaats wikken en wegen. Funerair erfgoed waarderen als onderdeel van een toekomstvisie*, Brussel. (werktitel, publicatie in voorbereiding)